

راهکارهای فقه سیاسی شیعه
برای گسترش مشارکت سیاسی

ناصرعلی رحمانی

مرکز بین‌المللی
ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

معاونت پژوهش

- سرشناسه: رحمانی، ناصرعلی، ۱۳۴۹ -
- عنوان و نام پدیدآور: راهکارهای فقه سیاسی شیعه برای گسترش مشارکت سیاسی
- مشخصات نشر: قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ع)، ۱۳۹۴
- شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۱۹۵-۴۷۹-۸
- زبان: فارسی
- نوع سند: فهرست نویسی: فیبای مختصر
- نوع سند: کتابخانه
- یادداشت: چاپ دوم: ۱۳۹۴ (فیبای)
- شناسه افزوده: جامعه المصطفی (ع) العالمية.
- شناسه افزوده: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ع)
- شناسه افزوده: Almustafa International University Almustafa
- International Translation and Publication center
- شماره کتابشناسی ملی: ۷۷۲۹۰

تقدیم به:

روح آسمانی خاتم النبیین حضرت محمد مصطفی (ع) و جانشینان راستین او ائمه معصومین (ع) و ارواح مطهره شهدای اسلام، به ویژه روح ملکوتی رهبر شهید عبدالعلی مزاری (ع) و یارانش که ظلومانه به شهادت رسیدند.

راهکارهای فقه سیاسی شیعه برای گسترش مشارکت سیاسی

مؤلف: ناصر علی رحمانی

چاپ دوم: ۱۳۹۴ ش / ۱۴۲۷ ق

ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ع)

چاپ: نارنجستان • قیمت: ۱۳۵۰۰۰ ریال • شمارگان: ۳۰۰

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

مراکز پخش

قم، چهارراه شهر خیار، مجتمع معارف، جنبه، نبش کوچه ۱۸، تلفکس: ۰۲۵-۲۷۸۲۹۳۰۵/۹

قم، بلوار محمدابین، راه سلا، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۳۳۱۰۶ - فکس: ۰۲۵-۳۲۱۳۳۱۴۶

قم، مجتمع ناشران، طبقه واحد، تلفن: ۰۲۵-۲۷۸۴۲۲۰۲

pub.miu.ac.ir miup@pub.miu.ac.ir

با سپاس از دست‌اندرکارانی که ما را در تولید این اثر یاری رسانیدند.

راهکارهای فقه سیاسی شیعه برای گسترش مشارکت سیاسی

مؤلف: ناصر علی رحمانی

چاپ دوم: ۱۳۹۴ ش / ۱۴۳۷ ق

ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ع)

چاپ: نارنجستان • قیمت: ۱۳۵۰۰۰ ریال • شمارگان: ۳۰۰

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

مراکز پخش:

قم، چهارراه شهید شیبار، معمم، حجتیه، نیش کوچه ۱۸، تلفکس: ۰۲۵-۳۷۸۲۹۳۰۵/۹

قم، بلوار محمدامین، راه سارویه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۳۳۱۰۶، فکس: ۰۲۵-۳۲۱۳۳۱۴۶

قم، مجتمع ناشران، طبقه سوم، واحد ۳۰۸، ت: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۴۰۲

pub.miu.ac.ir miup@pub.miu.ac.ir

با سپاس از دست‌اندرکارانی که ما را در تولید این اثر یاری رسانیدند

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب سرفرازانه اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌ها، سونین در حوزه علوم انسانی فرا روی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که همه به نوعی برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ بررسی که پای‌بندی به دین و سنت در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش برانگیز می‌نماید. از این رو مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسب و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و عمق و اصالت اندیشه‌های ناب، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحسار تفکر دینی و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت تمامی بنیان‌گذاران این شجره طیبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی رحمته الله علیه و معظم معظم رهبری (دام ظلّه العالی) می‌باشد.

«جامعه المصطفی رحمته الله علیه العالمیه» برای تحقق این رسالت خطیر و در مسیر نشر معارف ناب محمدی رحمته الله علیه «مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی رحمته الله علیه» را تأسیس کرده است.

اثر حاضر با عنوان راهکارهای فقه سیاسی شیعه برای گسترش مشارکت سیاسی، حاصل پژوهش فاضل گرامی جناب آقای ناصرعلی رحمانی، کوششی است در به ثمر رساندن گوشه‌ای از این اهداف متعالی. در پایان لازم می‌دانیم تلاش همه عزیزانی را که در نشر این کتاب سهمی داشته‌اند، سپاس گزارده، ارباب فضل و معرفت را به یاری بنماییم تا ما را از دیدگاه‌های سازنده خویش بهره‌مند سازند.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی

www.ketab.ir

فهرست

۱۳	مقدمه
۱۹	۱. مفاهیم و کلیات
۱۹	مفاهیم اساسی
۱۹	۱. فقه
۲۱	۲. سیاست
۲۳	۳. فقه سیاسی
۲۵	۴. شیعه
۲۵	۵. مشارکت سیاسی
۲۹	کلیات
۲۹	۱. فقه شیعه
۲۹	الف) ابعاد فقه شیعه (فردی و اجتماعی)
۳۴	ب) ساختار فقه شیعه
۴۰	ج) پویایی فقه شیعه (نقش عقل و زمان و مکان در اجتهاد)
۴۱	د) عوامل پویایی فقه شیعه
۴۱	یکم. حیات مجتهد
۴۲	دوم. موضوع‌شناسی روزآمد
۴۲	سوم. حکم‌شناسی
۴۴	چهارم. کاوشی نو در ملاک‌های احکام

۴۴ مشارکت سیاسی
۴۴ الف) اهمیت مشارکت سیاسی
۴۶ ب) مراحل مشارکت سیاسی
۴۷ ج) مؤلفه‌های مشارکت سیاسی
۴۸ یکم. آزادی سیاسی
۴۹ دوم. آزادی بیان
۵۱ سوم. آزادی تشکیل انجمن‌ها و اجتماعات
۵۱ چهارم. آزادی مطبوعات
۵۲ پنجم. دسترسی به اطلاعات
۵۳ ششم. امکان رقابت گروه‌ها
۵۳ د) انواع مشارکت سیاسی
۵۳ یک. مشارکت عادی
۵۳ دوم. مشارکت غیر عادی
۵۴ ه) شیوه‌ها مشارکت سیاسی
۵۴ یکم. مشارکت مشروط
۵۴ دوم. مشارکت بی‌پارتنه
۵۵ سوم. مشارکت توسعه‌ای
۵۵ چهارم. مشارکت ابزاری
۵۵ پنجم. مشارکت محلی
۵۶ و) عوامل مؤثر بر مشارکت سیاسی
۵۶ یکم. عامل اقتصادی
۵۶ دوم. عوامل اجتماعی - روانی
۵۷ سوم. عامل ساختار سیاسی
۵۹ ۲. شورا و مشارکت سیاسی
۶۰ مفهوم شورا
۶۳ قلمرو شورا
۶۵ تمایز کارکرد موضوعی و ظرفیتی شورا
۶۸ فلسفه و حکمت‌های مشاوره‌های معصوم <small>علیهم‌السلام</small>
۶۸ ۱. احترام به شخصیت

۶۸ آزمایش
۶۹ ۳. رشد فکری مردم
۶۹ ۴. استفاده از نأید مردم
۶۹ ۵. مردم بدانند حکومت استبدادی نیست
۷۰ ۶. دوری از انتقاد بی جا پس از شکست
۷۰ ۷. الگوسازی مشورت
۷۲ سبأوح شورا
۷۳ ۱. شرح اول: شورا و سازوکار تصمیم‌سازی
۷۴ ۱. الزامی بودن شورا
۷۶ دلایل
۷۶ کتب
۸۴ سنت
۸۷ عقل
۸۹ سیره عقلا
۹۱ ۲. الزام آور بودن شورا
۹۱ نظریه نخست
۱۰۲ نظریه دوم
۱۰۸ سطح دوم: شورا و سازوکار نظام‌سازی
۱۱۱ نتیجه‌گیری
۱۱۵ ۳. بیعت و مشارکت سیاسی
۱۱۷ مفهوم بیعت
۱۱۸ بیعت در فرهنگ اسلامی
۱۱۸ ۱. بیعت در قرآن
۱۲۰ ۲. بیعت در سنت
۱۲۰ الف) عصر رسالت
۱۲۳ حکومت و ولایت سیاسی پیامبر اعظم <small>صلی الله علیه و آله</small>
۱۲۷ ب) عصر امامت
۱۳۳ ج) بیعت در دوران غیبت
۱۳۳ یکم. ولایت فقیه پس از انتخاب و بیعت

- ۱۳۴..... دوم. ولایت فقیه قبل از انتخاب و بیعت
- ۱۳۵..... بیعت عقد است یا ایقاع؟
- ۱۳۸..... بیعت چه نوع عقدی است؟
- ۱۳۹..... بیعت، عقد لازم است یا جایز؟
- ۱۴۱..... ماهیت بیعت و کارکرد آن (رابطه بیعت و حاکمیت)
- ۱۴۲..... توقف حق حاکمیت بر بیعت و انتخاب
- ۱۴۴..... ۱. بیعت انعقادی و فرمانبری (انعقاد و اطاعت)
- ۱۴۵..... ۲. بیعت ترشیحی و انعقادی (ترشیح و انعقاد)
- ۱۵۲..... دیدگاه ترتب بیعت بر حق حاکمیت
- ۱۵۸..... بیعت، شرط جواز گرفتن یا به دست آوردن قدرت
- ۱۵۸..... دیدگاه بیعت، بر جواز تصدی
- ۱۵۹..... دلایل
- ۱۵۹..... ۱. روایت «رایب رایب» عمومی
- ۱۶۳..... ۲. روایت «لما حضر الحاضر»
- ۱۶۶..... دیدگاه بیعت، شرط تکمیل مدرک
- ۱۶۸..... همسانی یا تفاوت رأی و بیعت
- ۱۶۸..... ۱. رأی چیست؟
- ۱۶۹..... الف) نشانه مشارکت مردم
- ۱۶۹..... ب) ترویج لسان سیاسی
- ۱۶۹..... ج) انتقال تصمیم‌های سیاسی
- ۱۷۰..... ۲. تفاوت رأی و بیعت و مستندهای آن
- ۱۷۵..... همسانی بیعت و رأی
- ۱۷۶..... شرایط لازم در بیعت
- ۱۷۶..... ۱. بیعت با اراده و آزادانه باشد.
- ۱۷۷..... ۲. بیعت با آگاهی و مطالعه باشد
- ۱۷۸..... ۳. بیعت با رضایت عمومی (اکثریت) باشد
- ۱۸۰..... ۴. بیعت، پیش از تشکیل حکومت
- ۱۸۵..... ۴. نصیحت ائمه مسلمین و مشارکت سیاسی
- ۱۸۷..... مفهوم نصیحت

۱۸۹	نصیحت در فرهنگ اسلامی
۱۸۹	۱. نصیحت در قرآن
۱۹۰	۲. نصیحت در روایات
۱۹۲	اهمیت و ضرورت نصیحت حاکمان
۱۹۴	۱. اطلاع‌رسانی درست
۱۹۶	۲. بازدارندگی و اصلاح
۱۹۸	۳. ابر انجام نصیحت
۲۰۱	ماهیت و مقتضای «نصیحت ائمه مسلمین»
۲۰۹	۱. نصیحت، حق حاکمان و وظیفه مردم
۲۱۲	۲. نصیحت، حق مردم و وظیفه حاکمان
۲۱۶	نصیحت مولود و مولا، حکم اسلامی
۲۱۶	۱. فرهنگ نبوی صیحت
۲۱۹	۲. ارتباط مستقیم با مردم
۲۲۰	۳. حق آزادی بیان و ایجاد فضای آزاد
۲۲۱	۴. سعه صدر و نصیحت ازبسته
۲۲۴	۵. جذب حق‌گویان صریح و ابرام در ارسان
۲۲۶	۶. دفاع از حقوق ناصحین
۲۳۱	۵. امر به معروف و نهی از منکر و مشارکت سیاسی
۲۳۲	مفهوم‌شناسی معروف و منکر
۲۳۲	۱. معروف
۲۳۳	۲. منکر
۲۳۲	۳. امر به معروف و نهی از منکر
۲۳۵	راه‌های شناخت معروف و منکر
۲۳۵	۱. فطرت
۲۳۶	۲. عقل
۲۳۷	۳. دین
۲۳۸	اهمیت و جایگاه امر به معروف و نهی از منکر در اسلام
۲۳۸	۱. در قرآن
۲۳۸	۲. ویژگی پیامبران

۲۳۹ ویژگی مؤمنان
۲۴۰ ویژگی امت اسلامی
۲۴۰ تأکید بر لزوم تشکیل گروه‌های ویژه
۲۴۳ ۲. در روایات
۲۴۳ در مقایسه با سایر اعمال ارزشمند
۲۴۶ آثار و کارکرد سیاسی - اجتماعی
۲۴۶ ۱. اجرای احکام اسلامی
۲۴۷ ۲. توسعه عدالت اجتماعی
۲۴۷ ۳. استحکام نظام اسلامی
۲۴۹ ۴. تأمین امنیت اجتماعی
۲۵۰ ۵. ابزار تحقق قدرت سیاسی در جامعه
۲۵۱ ۶. مکاترم نظامی در حکومت اسلامی
۲۵۲ شرایط امر معروف و نهی از منکر
۲۶۰ روش‌های اجرای امر معروف و نهی از منکر
۲۶۲ ۱. فردی
۲۶۳ ۲. سازمانی
۲۶۳ ۳. دولتی
۲۶۵ وظیفه متقابل حکومت و مردم در اجرای امر معروف و نهی از منکر
۲۷۱ نتیجه‌گیری
۲۷۶ پیشنهادها
۲۷۹ کتابنامه
۲۷۹ ۱. منابع فارسی
۲۸۳ ۲. منابع عربی
۲۸۷ ۳. مجلات

مقدمه

مشارکت سیاسی در چاربه لحاظ مفهومی مربوط به دولت‌های مدرن است، اما به لحاظ سبداقن می‌توان نمودهای آن را در گذشته‌های دور و دولت‌های کهن شناسایی کرد. شرکت سیاسی، پدیده و رفتاری است که بیشتر نظام‌های سیاسی در مقام عالیه بدان اعتنایی نداشته‌اند و فقط در مقام تئوری از آن سخن گفته‌اند؛ اما امروزه شرایط به گونه‌ای است که صاحبان قدرت سیاسی نمی‌توانند بدون در نظر گرفتن خواسته‌ها و مشارکت سیاسی مردم در فرایند تصمیم‌گیری قدرت‌شان را حفظ کنند. مشارکت سیاسی امروزه به عنوان یک رفتار سیاسی از اهمیت خاصی برخوردار است؛ چرا که مشارکت سیاسی از سویی، رابطه تکاملی با مشروعیت، اقتدار و کارآمدی نظام سیاسی و امنیت ملی دارد؛ یعنی بر اساس دیدگاه‌های مختلف، مشارکت فعال و آگاهانه‌ی شهروندان در صحنه‌های مختلف سیاسی - اجتماعی، بیانگر مشروعیت، اقتدار و کارآمدی نظام سیاسی است و پیوندی ناگسستنی با امنیت ملی دارد، به گونه‌ای که هر قدر مشارکت سیاسی در جامعه کاهش یابد، ضریب

امنیت ملی نیز کاهش می‌یابد و بعکس، هر قدر مشارکت سیاسی در جامعه افزایش یابد، ضریب امنیت ملی نیز افزایش خواهد یافت. از سوی دیگر، مشارکت سیاسی به عنوان یک شاخصه مهم در سه حوزه مفهومی؛ یعنی جمهوریت نظام، توسعه سیاسی و جامعه مدنی مطرح می‌شود که البته تمامی این حوزه‌ها به نوعی با همدیگر مرتبط هستند.

با توجه به اهمیت و کاربرد گسترده‌ی مشارکت سیاسی در حوزه‌های گوناگون، این مفهوم از دیدگاه‌های گوناگونی؛ چون جامعه‌شناسی سیاسی، فلسفه سیاسی، فقه سیاسی و کلام سیاسی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

از منظر جامعه‌شناسی سیاسی، مشارکت سیاسی از ویژگی‌ها و مشخصه‌های جامعه مدنی است و در مباحث مربوط به توسعه، وجود مشارکت سیاسی در سطوح مختلف جامعه از محصولات و جلوه‌های تحقق توسعه سیاسی شمرده می‌شود و در مباحث مربوط به نظام‌های سیاسی نیز مشارکت سیاسی، خمیرمایه نظام‌های جمهوری را تشکیل می‌دهد.^۱

از دیدگاه فلسفه سیاسی، مشارکت سیاسی در ارتباط با الزام سیاسی مطرح می‌شود. حاکم و زمامدار جامعه با برقراری از حق الزام سیاسی، خواهان اطاعت و تبعیت مردم است و از این رو، بر اندیشمندان و فیلسوفان سیاسی لازم است که این مسأله را از نظر عقلایی و منطقی توجیه و انگیزه‌های مشارکتی آنان را در جهت حمایت و استحكام نظام سیاسی تقویت کنند. به عبارت دیگر، در نگاه فلسفه سیاسی اگر حاکم حق الزام سیاسی دارد، مردم نیز حق نظارت دارند که در قالب مشارکت

۱. محمدناصر تقوی، «تأثیر انواع مشروعیت در مشارکت سیاسی» مجله حکومت اسلامی، ص ۱۹۴.

فعال و هدفمند مردم در فرایند تصمیم‌گیری‌ها و ساختار قدرت سیاسی، عینیت می‌یابد.

در فلسفه سیاسی اسلامی، مشارکت سیاسی مردم در قالب اصطلاح «تعاون» و... به کار رفته است و به نظر می‌رسد گستره معنایی تعاون، بسیار وسیع‌تر از مشارکت سیاسی است؛ زیرا مشارکت سیاسی در جامعه، برای تعیین سرنوشت سیاسی و حضور در تصمیم‌گیری‌ها و انتخاب هیأت حاکمه صورت می‌گیرد، در حالی که تعاون، علاوه بر این موارد، قوا بخشیر جامعه است. اصل اجتماع، بر شالوده «تعاون» ایجاد شده است زیرا همین اساس، تمدن‌ها سامان یافته‌اند. «بهذه المعاونة تم المدنية و يصلح ما اش الانسان؛^۱ به واسطه تعاون مدنیت کامل و معاش انسان تأمین می‌شود.

ابن مسکویه به عنوان یک مسووف سیاسی مسلمان معتقد است: جامعه‌ای که همه توانایی‌های مشارکتی؛ همچون تعاون در تأمین ضروری‌های زندگی، توسعه مادی و فضایی معنوی را دارد و آن را در جهت پیشرفت جامعه به کار می‌گیرد، توسعه یافته است. وی می‌نویسد: «اما حال عمارتها فانما يتم بكثرة الاعوان و انتشار العدا بقية السلطان الذي ينظم احوالهم و يحفظ مراتبهم و يرفع الغوائل عنهم و اعين بكثرة الاعوان تعاون الايدي و النيات بالاعمال الكثرة التي بعضها ضرورية في فناء عيش و بعضها نافعة في حسن الحال في العيش و بعضها نافعة في تزيين العيش فان اجتماع هذه هي العمارة»؛^۲ آبادانی مدینه با زیادی یاوران و گسترش عدالت به کمک سلطانی است که احوال مردمان را به نظم آورده،

۱. ابن مسکویه، الهوامل والشوامل، ص ۱۱. (نرم افزار المكتبة الشاملة).

۲. همان، ص ۷۶.

مراتبشان را حفظ و مشکلات و دشواری‌هایشان را برطرف می‌کند و مقصود از زیادی یاوران، تعاون فکری و عملی در کارهای زیادی است که بعضی از آنها در قوام زندگی ضروری‌اند و بعضی در زندگی بهتر سودمندند و برخی در آراستگی زندگی به فضایل نافع هستند و اجتماع این سه، عمارت و آبادانی و توسعه مدینه است.

روشن است که این مسکویه با بیان کارکردهای حکومت، حق الزمام سیاسی حاکمان را از نظر عقلانی تبیین و با طرح مباحث مربوط به تعاون که با معنایی گسترده‌تری نسبت به مشارکت سیاسی دارد، به نتیجه مهم یعنی توسعه و آبادانی مدینه اشاره می‌کند.

در فقه و نظام سیاسی، مشارکت سیاسی بعد از بازسازی، با این پرسش مطرح می‌شود: تأثیر و نقش مردم بر ساختار حکومتی و رفتارهای دولت‌مردان در جامعه سیاسی، در جامعه و حکومت اسلامی، تا چه حد مشروع و موجب است؟ اهمیت دارد؟

در نگاه دینی و با مراجعه به نصوص و مبانی اسلامی، مشارکت سیاسی از اهمیت بالایی برخوردار و بیشتر مورد ترغیب و تأکید قرار گرفته است؛ زیرا در فرهنگ سیاسی اسلام اهتمام مردم نسبت به سرنوشت‌شان، بیش از هر نظام فرهنگی و دینی دیگری، مورد توجه است. چنانکه پیامبر بزرگوار اسلام ﷺ در این مورد می‌فرماید: «من أصبح و لم یهتم بامور المسلمین فلیس بمسلم»؛ هر کس صبح را آغاز کند و نسبت به امور مسلمانان بی‌تفاوت باشد، مسلمان نیست.

بنابراین، فرهنگ سیاسی اسلام و فقه سیاسی، قابلیت استنباط و انبساط برای پذیرش تکثیر و مشارکت سیاسی را - به معنایی که در

۱. شیخ صدوق، علل الشرایع، ترجمه هدایت‌الله مسترحمی، ص ۱۳۱.

توسعه سیاسی مقصود است - به صورت کامل‌تر دارد و برای نهادینه‌سازی و گسترش آن، راهکار ارائه می‌دهد.

درباره مشارکت سیاسی و ایجاد بسترهای مناسب و راهکارهای اساسی برای حضور فعال مردم در مدیریت و تصمیم‌گیری‌های مهم جامعه با رویکرد فقه سیاسی شیعه، تحقیق و پژوهش جامعی، انجام نشده است. البته مباحث بسیار مختصری همچون «مبانی فقهی مشارکت سیاسی»^۱، «ابعاد فقهی مشارکت سیاسی»^۲، «مشارکت سیاسی در نظام اسلامی»^۳ یا «مبانی دینی مشارکت سیاسی» انجام گرفته است؛ اما جای تامل و دقت کافی نیست به ابعاد و زوایایی مسأله باقی است.

در این پژوهش تلاش خواهد شد با نگرش جدید و توصیف و تحلیل راهکارهای توسعه مشارکت سیاسی با رهیافت فقه سیاسی شیعه، بحث کاملی ارائه شود.

با توجه به اهمیت و نقش اساسی مشارکت سیاسی در کارآمدی و میزان مشروعیت نظام‌های سیاسی در نظام بین‌الملل و پویایی فقه سیاسی شیعه، هدف این نوشتار، توصیف و تحلیل راهکارهای مطرح در فقه سیاسی شیعه برای توسعه‌ی مشارکت سیاسی در راه‌یافت کارآمدی و پاسخگو بودن فقه سیاسی شیعه نسبت به مسائل مستحدثات است. نوشتار پیش‌رو با بیان چارچوب نظری بحث، در قالب فصل‌های فصل‌بندی‌شده تدوین شده است.

۱. سید عبدالقیوم سجادی، مبانی تحزب در اندیشه سیاسی اسلام، ص ۱۱۲ - ۱۴۰.
۲. عباسعلی عمید زنجانی، «ابعاد فقهی مشارکت سیاسی» مجموعه مقالات، به اهتمام علی‌خانی، نشر سفیر، ۱۳۷۷.
۳. علی اصغری، مشارکت سیاسی در نظام اسلامی (پایان نامه)، قم، مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۴.

در پایان، صمیمانه از تلاش‌های استادان محترم حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر نوروزی که با حوصله تمام، راهنمایی این تحقیق را به عهده گرفتند و پیوسته از راهنمایی‌های ارزشمند و راهگشای ایشان بهره بردم و استاد مشاور، حجت‌الاسلام و المسلمین جناب آقای دکتر شیان‌نیا که مشاوره‌های ارزشمند ایشان بر غنای این اثر فزونی بخشید، سپاسگزارم. اجرای این پژوهش و آثار مثبت آن، مدیون عنای‌ها و مشاوره‌های ارزنده این استادان بزرگوار است.

نیز از مسئولان محترم «جامعة المصطفیٰ ﷺ العالمية» و تمام کسانی که زمینه چاپ این اثر را فراهم کردند، تشکر می‌کنم.

www.ketab.ir